

Батырбекова Лазат Сарсенбаевнаның
6D110100 «Медицина» – мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынған
«Арал өңірі тұрғындарының гепатобилиарлы жүйе жағдайы»
тақырыбындағы диссертациясына

РЕЦЕНЗИЯ

1. Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның жалпы ғылыми және жалпы мемлекеттік бағдарламалармен байланысы

Гепатобилиарлы жүйе патологиясы ас қорыту мүшелері ауруларының ішінде кең таралған ауру. Соңғы жылдары гепатобилиарлы жүйе патологиясы экологиялық қолайсыз аймақтарда «экологиялық таза» аймақтарға қарағанда жиі кездеседі, көбінесе латентті ағымда болғандықтан оларды ерте сатыда анықтау көп жағдайда қиындық тудыруда. Осыған орай экологиялық қолайсыз аймақтары тұрғындары арасында гепатобилиарлы жүйе патологиясын анықтау кешенді тәсілді қажет етеді (Bergasa N.V., Joones E.A.- 2011; Ильченко А.А. -2011).

Арал теңізі мәселесі қазіргі таңда өзекті проблемалардың бірі болып қала береді. Теңізге құятын көлдер мен өзендер суларын есепсіз пайдалану нәтижесінде теңіз суының $\frac{1}{3}$ көлемі тартылған, теңіз ауданының $\frac{1}{3}$ бөлігі қысқарған. Қазіргі кезде құмды, тұзды шөлейтті дала пайда болды (Мухамеджанов В.Н., и соавторы. – 2002; Прохоров И.- 2003). Арал өңірінің шөлейттенуі нәтижесінде судың тұздылығы 2,5 есеге артты, жауын суының минералдануы мен улы химикаттар ластануы жоғарылаған. Аймақтарда климат өзгере бастады: құмды, шанды және тұзды борандар жиіледі (Искандеров Т.И. 2014; Юдин Г.В., и соавторы. – 2003). Өңірде экологиялық қауіп төндіріп тұрған өз еліміздегі проблемалардан басқа (Байқоңыр космодромындағы улы қалдықтар, мұнай өндірісіндегі пайда болған көмірсутектер...), көршілес елдердің өнеркәсіптері - Тәжікстандағы алюминий зауыты, Қырғызстандағы жылу электрлік станциясы, көршілес Қытай Халық Республикасы тағы бар (Исаджанов А.А. – 2014).

Аймақтағы гепатобилиарлы жүйе ауруларының кең таралуы қоршаған ортаның химиялық заттармен ластануы әсерінен болуы әбден мүмкін. Себебі токсикалық факторлардың әсерінен гепатобилиарлы жүйенің зақымдануы өте жиі кездеседі. Оны күнделікті практикалық жағдайда көріп, біліп жүрміз.

Арал өңірі тұрғындарында бауыр, өт жолдары ауруларын дер кезінде анықтап, оған қатысты емдеу шараларын ғылыми тұрғыда ұйымдастыру - өзекті мәселелердің бірі. Ол тек қана жергілікті жеке адамдарға ғана емес, жалпы Қазақстан халқының денсаулығына, өмір сүру ұзақтығына, еңбекке қабілеттілік көрсеткіштеріне әсер ететіні белгілі.

Осы орайда, көтеріліп отырған проблема, диссертация тақырыбының өзектілігі маңызды екені анық.

Диссертация 2014-2016 жылдар аралығында «Арал өңірі тұрғындарының денсаулық жағдайын басқарудың кешенді тәсілдері» тақырыбында

(№0114РК00320 мемлекеттік тіркеу нөмірімен) ғылыми – техникалық бардарлама аясында жүргізілген.

2. Диссертацияның ғылыми нәтижелеріне қойылатын талаптар

Диссертация классикалық стильде жазылған. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері дұрыс құрастырылған. Диссертация кіріспеден, әдебиетке шолудан, зерттеу материалдары мен әдістерінен, зерттеу қорытындысынан, клиникалық және эксперименталды зерттеулерден, тұжырымдар мен қолданылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыс 96 беттен, 26 кестеден және 20 суреттен тұрады.

«Кіріспе» бөлімінде диссертантпен таңдап алынған тақырыптың өзектілігі негізделеді, жұмыстың мақсаты мен міндеттері, алынған ғылыми жаңалықтар мен олардың тәжірибелік маңыздылығы берілген.

Әдебиетке шолу бөлімінде қоршаған ортаның экологиялық – гигиеналық сипаттамасы, Арал өңірінің экологиялық қолайсыз аймағындағы тұрғындардың денсаулық жағдайы, гепатобилиарлы жүйе патологиясының клиникалық–эпидемиологиялық сипаттамасы мен қоршаған орта факторларының организмге әсерінің маңыздылығы, оның ішінде детоксикациялық қызметке ие болатын гепатобилиарлы жүйеге әсері айтылған.

«Зерттеу материалдары мен әдістері» бөлімінде экологиялық апат және экологиялық дағдарыс аймақтарына жататын елді мекендерге жалпы сипаттама берілген. Арал өңірінің ересек тұрғындары арасында гепатобилиарлы жүйе ауруларының таралуын эпидемиологиялық тұрғыдан зерттеу жасалған. Апат аймағынан алынған шаңның құрамы зерттелген.

Үшінші бөлімде зерттеу қорытындысы көрсетілген. Қызылорда облысына қарасты Арал өңірінің экологиялық қолайсыз аймақтарында гепатобилиарлы жүйе ауруларының таралуы, құрылымы мен даму қаупі бақылау аймағымен салыстыра отырып талданған. Статистикалық талдау барысында созылмалы токсикалық гепатит аталған аймақтарда кең таралғаны анықталған.

Зерттеу аймағы апатты және дағдарыс аймақтарына бөлінген. Онда науқастар арасында микроэлементтердің дисбалансы: мыстың жоғарылауы, мырыш, селен, темір және йодтың төмендеуі анықталған. Анықталған микроэлементтер дисбалансын дәлелдеу мақсатында тышқандарға эксперимент жүргізілген. Эксперимент тышқандарды апат аймағындағы шаңмен тыныстандыру арқылы жүргізіліп, нәтижесінде сол тышқандардың бауырына гистологиялық зерттеу жасалынған. Алынған мәлеметтер бойынша тұжырымдама жасалынған.

«Қолданылған әдебиеттер тізімі» бөлімінде әдебиеттер талапқа сай жасалған.

Диссертацияның мемлекеттік тілде жазылғаны қуантады. Диссертация түсінуді жеңілдететін көрнекті кестелер мен суреттермен толықтырылған.

3. Диссертацияда берілген әрбір жұмыс нәтижелері (қорғауға

ұсынылған негізгі мәселелері), қорытындысы мен түйіндемесінің дәлелдігі мен негіздеу дәрежесі

Зерттеудің шынайылығы зерттеуге алынған тұрғындар санының жеткіліктігімен (4381 тұрғын), статистикалық талдаудың жеткілікті әдістерімен (жиілік анализі, салыстырмалы мүмкіндік (OR), хи-квадрат, Стюденттің t-критеріі, логистикалық регрессиялық анализі) дәлелденген. Зерттеу нәтижелері 4 зерттеу міндеттері және қорғауға шығарылатын жаңалығы, тәжірибелік және теориялық мәні бар 4 тұжырымнан тұрады.

Л.С. Батырбекованың диссертациялық жұмысы кешенді (клиникалық-зертханалық-функционалды және экспериментальді) түрде жүргізілген және ҚР БЖҒМ білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің «Ғылыми қызметкерлердің сәйкес мамандықтары бойынша дәреже және паспорт беру Ережесі» талаптарына және 6D110100 – медицина мамандығының паспортына сәйкес келеді.

4. Диссертацияда берілген әрбір ғылыми жаңалық дәрежесі, нәтижелері және қорытындылары мен түйіндемесі.

Диссертацияда берілген жұмыс қорытындылары ғылыми жаңалық болып табылады.

1-ші жаңалық: Арал өңірінің экологиясы қолайсыз (апатты және дағдарыс) аймақтары тұрғындары арасында гепатобилиарлы жүйе аурулары мен қандағы микроэлементтер құрамын кешенді клиника-функционалды зерттеу барысында созылмалы гепатиттің даму қаупі жоғары екені анықталды. Аймақтағы созылмалы гепатиттің баяу ағымда минимальді белсенділікте болатыны және қандағы микроэлементтердің өзгерісімен (мырыштың төмендеуі мен мыстың жоғарылауы) жүретіні анықталды;

2-ші жаңалық: Арал өңірінің апатты аймағы ауасынан алынған ұсақ дисперсті шөгінді шаңмен тыныстандырғанда эксперименттік тышқандарда гепатоциттердің қабынуы мен перипорталды аймақта айқын дамыған фиброз байқалды.

3-ші жаңалық: Арал өңірінің апат және дағдарыс аймақтары тұрғындары арасында созылмалы гепатиттің дамуы бойынша қауіп топтарын анықтаудың математикалық моделі құрастырылды.

5. Ішкі бірлестік пен алынған алынған жұмыс нәтижелеріне баға беру

Л.С. Батырбекованың диссертациялық жұмысы ішкі бірлестікпен жазылған. Автормен қазіргі таңдағы өзекті тақырып таңдалған, жұмыстың мақсатына жету үшін қолжетімді міндеттер айқындалған. Жұмыс қорытындысы алға қойылған міндеттерге сай жазылған. Диссертациялық жұмыстың теориялық және тәжірибелік маңызы зор екені анық.

6. Зерттеуші мен алынған нәтижелердің өзекті мәселені, теоретикалық және қолданбалы мәселені шешуге бағытталуы

Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижесі Арал өңірінің экологиялық қолайсыз аймақтарында болатын созылмалы гепатиттің диагностикасы мен

профилактикасы жайындағы проблемаларды шешуге бағытталған.

Алынған зерттеу нәтижелері аталмыш аймақтағы гепатобилиарлы жүйе патологиясының себебін іздегенде аймақтың экологиялық жағдайын ескеру керек екенін түсіндіреді. Диссертацияның теориялық және практикалық бағыттағы маңызы зор.

7. Диссертациялық жұмыстың толықтығын дәлелдейтін негізгі мәселелердің жариялануы, нәтижелері мен қорытындысы.

Қорғауға шығарылған негізгі мәселелер, жұмыстың нәтижесі, қорытындысы мен тұжырымы 25 жарияланымда шығарылды. Олардың ішінде ҚР БЖҒМ бекіткен білім және ғылым саласын қадағалайтын және аттестациялайтын Комитет ұсынған баспаларда 8 мақала жарық көрген. Оның ішінде 2 авторлық құқық объектісіне мемлекеттік тіркеу куәлігі мен 1 дәрігерлерге арналған әдістемелік ұсыныс шығарылды. Сонымен қатар 2 жарияланым Scopus ақпараттық индекстелген базасына кіретін журналдарда шығарылған. Қалғандары ғылыми-тәжірибелік конференцияларда талқыланған.

8. Аннотацияның диссертация мазмұнымен сәйкестігі

Аннотация толығымен диссертация мазмұнына сәйкес келеді және 3 тілде: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған.

9. Диссертацияның мазмұны мен құрылымы жайындағы кемшіліктер

Диссертация жұмысын жүргізу мен жазу барысында бірқатар кемшіліктерге жол берілген:

1. Тексерілген наукастарға «Созылмалы криптогенді гепатит» диагнозын қою - қате ұғым деп есептеймін. Себебі, «криптогенді» деген сөз «белгісіз себебті» дегенді білдіреді. Сонда, осыншама көлемді ғылыми жұмысты жүргізе отырып, көптеген тексерістерді өткізе отырып «Арал аймағындағы тұрғындарда «белгісіз себебті» гепатит бар», - деп айту қисынға келмейді. Сонда «Диссертацияның нәтижесі, жаңалығы қандай болғаны?» деген сұрақ туындайды. Диссертант жиі кездесетін бауырдың этиологиялық факторларын (вирусты гепатит, стеатогепатит, алкогольді гепатит, аутоиммунды гепатит және т.б.) шегере отырып, ауа құрамындағы бауырға токсикалық әсер ететін микроэлементтердің аталған аймақта шамадан тыс екендігін анықтай отырып, «Арал аймағы тұрғындарында «криптогенді гепатит» жиі кездеседі» деп қорытындылау диссертацияның маңыздылығын жокқа шығарады. Сондықтан, шындықты бетке айтқан дұрыс, бұл гепатитті «Токсикалық гепатит» деп атаған орынды.

2. №2 жұмыстың ғылыми жаңалықтарында «Бұндай өзгеріс экспериментальді жануарлар қаны мен бауыр паренхимасында мырыштың төмендеуі мен мыстың жоғарылауымен жүрді» деген сөйлем бар. Бауыр паренхимасындағы мырыш пен мысты зерттеу үшін арнайы гистохимиялық зерттеу жүргізілуі тиіс. Ол өте күрделі де, қазіргі таңда техникалық жағынан,

тіпті, орындалмайтын зерттеу. Ал диссертацияда гистохимиялық зерттеу тіптен жасалмаған. Оны қалай түсінеміз?

3. Созылмалы тассыз холецистит – өте сирек кездесетін ауру. Ол он жак қабырға асты синдромында бар жоғы 5% жағдайда кездеседі. Ал диссертанттың зерттеу нәтижесінде «Созылмалы тассыз холецистит апатты және дандарыс аймағында 30-39% жағдайда, ал бақылау аймағында 68% кездеседі» деп көрсетілген. Сонда бұны қалай түсінуге болады?

4. Керісінше, диссертацияда «Бауырдың алкогольсіз май ауруы (БАМА) зерттеу аймағында өте сирек кездеседі» деп көрсетілген. Әлемдік мәліметтер бойынша «БАМА 20-35% жағдайда кездеседі», - делінген. (Lazo M., Clark J., 2008; Festi D., Colecchia A., Sacco T., Bondi M., Roda E., Marchesini, 2004 және т.б.).

2007 жылғы Ресейдегі кең көлемдегі зерттеу барысында (30 754 адам) БАМА 27% жағдайда кездескені анықталған. БАМА барлық жас топтарында, соның ішінде балаларда да кездескен, бірақ метаболикалық бұзылыстары бар 40-50 жастағы әйелдерде жиі кездескені (60-75% жағдайда) байқалған.

Сондықтан, БАМА Арал өңірі тұрғындырында 3,7-7,4% жағдайда кездеседі - деу шындыққа жанаспайды.

5. Зерттеу аймағындағы гепатобилиарлы ауру деңгейін зерттегенде Д-вирусты гепатит, бауыр циррозы, жиі кездесетін өт жолдарының дисфункциясы (өт қабы мен Одди сфинктерінің дисфункциясы) ескерілмеген. Сонда олар қайда кетті? Сонымен қатар, апатты және дағдарыс аймағында В және С вирусты гепатит пен бауыр обырының болмауы ойға күдік ұялатады. Нәтижесінде, осы аталған барлық ауруларды қосқан кезде аймақтағы ауру деңгейінің проценттік құрылымы (структурасы) өзгереді деген сөз.

6. 7,8,9 суреттерде берілген аймақтағы бауыр ауруларының проценттік құрылымы бар жоғы 3 нозологиямен, яғни созылмалы тассыз холециститпен, созылмалы криптогенді гепатитпен және БАМА ғана берілген. Сонда басқа аурулар қайда қалды?

7. 15 кестеде көрсетілген қыжыл мен іштің өту симптомдары созылмалы гепатит пен билиарлы дисфункцияға тән емес, оны қайта қарастыру керек.

8. 13-18 суреттерде көрсетілген морфологиялық көріністерді бір өлшемде көрсету қажет (ГОСТ бойынша). Морфологиялық суреттерді сипаттау кезінде бірқатар олқылықтар жіберілген. Мысалы, перипортальды венаның кеңеюін гистологиялық зерттеуде қалай көруге болады? Біз Арал өңірі тұрғындарының бауыр морфологиясын зерттегенде лупофусцин пигментін (картаю пигменті) тапқан болатынбыз. Ол пигмент зерттелген барлық дерлік науқастарда табылған болатын. Ал бұл зерттеулерде ол пигмент табылмаған. Бұны қалай түсіндіруге болады?

9. Диссертацияда көптеген грамматикалық, стилистикалық, пунктуациялық қателіктер, сонымен қатар, орыс және шет елдік терминдердің қазақша баламасын дұрыс келтірмеу фактілері жиі кездеседі.

Қорыта келе, диссертациядағы осы аталған кемшіліктер түзетілуі тиіс деп есептеймін. Сол кезде ғана диссертация келесі кезеңдерден өтуі тиіс.

Мамандығы бойынша (PhD) философия докторы дәрежесін беру мүмкіндігі туралы қорытынды

Батырбекова Лазат Сарсенбаевнаның «Арал өңірі тұрғындарының гепатобилиарлы жүйе жағдайы» тақырыбындағы диссертациялық жұмысы өзекті мәселеге арналған, жұмыстың ғылыми жаңалығы, алынған теориялық және тәжірибелік жұмыс нәтижелері жоғарыда айтылған кемшіліктерді түзеген жағдайда БЖҒМ ұсынған білім және ғылым саласын қадағалау және аттестациялау Комитеті ұсынған, 6D110100 - «Медицина» мамандығы бойынша, PhD философия докторы дәрежесін алуға іздену талаптарына сай болады.

Докторант Батырбекова Л.С. 6D110100 - «Медицина» мамандығы бойынша PhD философия докторы дәрежесін алуы Диссертациялық кеңестің еншісінде.

Пікір сарапшы:

Медицина ғылымының докторы, профессор,
ҚР Президенті Іс басқармасы медициналық
Орталығы ауруханасының бас гастроэнтерологы,
«Астана медицина университеті» АЕҚ
№1 отбасылық медицина кафедрасының
профессоры,
Нұр-Сұлтан қаласы

Бимбетов Б.Р.

*Будущий кандидат наук
и врач
Батырбекова Л.С.
подпись заверен*

Бимбетов Б.Р.